

Давидюк Л. В.

к. пед. наук, доцент

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ДУМИ «МАРУСЯ БОГУСЛАВКА» НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ У 8-МУ КЛАСІ

Концепція Нової української школи, що покликана реалізувати мету повної загальної середньої освіти, чітко визначену у проєкті Закону України «Про освіту», закладає підвалини для формування особистості, патріота, інноватора та наголошує на необхідності створення умов для формування ключових компетентностей для життя, серед яких в контексті нашого дослідження виділимо «обізнаність та самовираження у сфері культури» – «здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва» [4, с. 12]. Ця компетентність, на думку авторів концепції, «передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших» [4, с. 12].

Основою для формування в учнів середньої школи компетентності у сфері культури, на наш погляд, має стати вивчення предметного матеріалу в контексті культурно-історичного досвіду людства в цілому та українського народу зокрема, що дозволить учням усвідомити культуру як соціальну пам'ять людства (або народу), яка визначає сутність та механізм його існування.

Реалізація культурологічного підходу до вивчення літератури передбачає розгляд художнього твору як продукту культури певної епохи, який віддзеркалює «рівень інтегрованих матеріальних та духовних цінностей, що створюються, зберігаються, примножуються та використовуються людиною в конкретних хронологічних, географічних, етнічних та соціальних межах» [5, с. 57], та дослідження його впливу на формування світогляду нації та окремої людини. Суголосну думку висловлює Т. Яценко. Науковиця зазначає, що культурологічна спрямованість ґрунтується «на ідеї розгляду художнього тексту як тексту культури, що відображає свідомість людей певної історичної доби, орієнтує на діалог у просторі культури та на діалог культур» [10, с. 171], і наголошує на необхідності «вивчення літературного твору як тексту культури, що здійснюється шляхом прочитання смислів, образів, символів тексту, через які відбувається діалог з автором твору, осягнення картини його художнього світу» [10, с. 171]. Зазначимо, що вчитель літератури може перетворити діалог з автором твору на полілог, доєднавши до нього науково-мистецький контекст побутування художнього твору в просторі і часі.

Розглянемо деякі аспекти культурологічного підходу до вивчення думи «Маруся Богуславка».

Історія побутування думи. Дума «Маруся Богуславка» побутує з XVI–XVII ст. 1856 року її вперше надрукував Пантелеймон Куліш у «Записках про Південну Русь», указавши, що текст записав М. В. Неговський від кобзаря Ригоренка на Харківщині. 1874 р. – публікація Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова двох варіантів думи: надрукованого П. Кулішем і записаного А. Метлинським на Полтавщині. 1906 р. – публікація в «Українських записках Порфирія Мартиновича» думи, записаної від лірника Степана Чекана (перейняв текст від Степана Задніпрянського) у 1886 р. на Полтавщині. 1910 р. – публікація варіанту думи, записаного від кобзаря Михайла Кравченка на Полтавщині, Ф. Колессою у збірці «Мелодії до українських народних дум» (т. 1). 1913 р. – публікація Ф. Колесси у 2 т. збірки «Мелодії до українських народних дум» – двох варіантів думи: записаного від лірника І. Скубія на Полтавщині та записаного від кобзаря Степана Пасюги на Харківщині. 1919 р. – Дмитро Ревуцький публікує думу (варіант вже оприлюднений П. Кулішем) у збірці «Українські думи та пісні історичні». 1927 р. – публікація Наталією Грушевською п'яти варіантів думи в збірнику «Українські народні думи» (т. 1).

Знайомлячи учнів з історією побутування думи «Маруся Богуславка» доцільно використати візуалізацію «Шлях думи до сучасного читача», розмістивши на «Стрілі часу» дати (від створення думи – до нашого часу) та портрети бандуристів та українських діячів, діяльність яких сприяла збереженню думи.

Історичне тло думи. Історичне тло думи – події української історії XV–XVII ст., коли українські землі неодноразово піддавалися нападам турків і татар. «Орда скрізь ширила знищення: вигублювала людність, палила села й міста, грабувала усяке добро, а найгірше те, що займала велику силу людей у полон, не раз гонили татари по кількадесят тисяч бранців на продаж у Крим, де постають у тім часі найбільші в мусульманському світі невольничі ринки», – так історичний підклад невольницьких дум характеризував Ф. Колесса [3, с. 11]. Молоді невольниці з України заповнювали турецькі гареми. Науковець зазначає, що потрапивши в обставини розкішного життя, не маючи повернутися до рідного краю, покидали полонянки і свою віру. В. Антонович і М. Драгоманов у коментарях до думи «Маруся Богуславка» наголошують, що гарні полонянки були цінним товаром [2, с. 235–238]. Якщо красуню купував турецький вельможа, вона могла стати при його дворі достатньо впливовою особою. В. Щурат у передмові до видання драми П. Куліша «Маруся Богуславка» розповів про трьох жінок в історії Туреччини, доля яких подібна до долі Марусі Богуславки: перша – попівна з Рогатина чи Темеровець Роксоляна (Русинка), жінка султана Селеймана I, померла 1558 року; друга – Міліклія, жінка Османа II, родом з України, жила при дворі султана в 1602–1622 рр.; третя – жінка Османа III, невідомого імені, з II пол. XVII ст. [9, с. 4].

Ф. Колесса підкреслює, що в невольницьких думках страшне життя бранця в турецькій неволі зображено «живо і вірно, зовсім згідно з історичними джерелами, українськими і чужими» [2, с. 12]. Ф. Колесса, посилаючись на В. Антоновича з М. Драгомановим, на підтвердження цієї думки наводить

фрагмент праці англійського автора про положення невольників у Фезі і Марокко: «Невольників замикають кожного вечора, а раннім ранком виводять їх на роботу жорсткі доглядачі, обсиплюючи їх побоями й прокльонами. ... Нелюдські наставники карають за всякий найдрібніший промах, за найменшу неувагу. ... не дають бранцям з'їсти кусок хліба. ... Цих нещасних рабів замикають на ніч у підземні круглі й тісні темниці. Туди спускають їх по шнуровій драбині, яку потім витягають, а на отвір накладають залізну ляду. Не краща і їхня їда: їм не дають нічого окрім чорного печива з ячмінної муки і трохи оливи» [3, с. 12].

Виконання думи. Думи виконуються народними співцями речитативом під акомпанемент кобзи, бандури чи ліри: окремі рядки дум декламують, промовляють, а інші – проспівують, тому безпосереднє знайомство з думою доцільно розпочати з її прослуховування або у виконанні кобзаря, учасника гурту «Хорея Козацька» Ярослава Криська, або у виконанні кобзаря, бандуриста, майстра народних музичних інструментів, поета і художника Миколи Будника, або у виконанні бандуриста і збирача фольклору Федора Жарка.

Доречно ознайомити учнів із записом виконання думи «Маруся Богуславка» лірником з Чернігівської області Аврамом Гребінем (1878–1961) із наукових фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, але вже після опрацювання сюжету, композиції, тематики та проблематики твору. Аудіозапис, зроблений у 1951 році, розміщено на офіційному Youtube каналі інституту.

Образ Марусі Богуславки, композиція думи. Після прослуховування думи учні визначають її тему й основну думку та прослідковують, як вони втілюються у творі. Доцільно запропонувати дітям роздивитися хмару слів (у вигляді китиці калини або ключа) до думи (*темниця, бранці, 700, козаки, дівка-бранка, Великдень, мечеть, ключи, невольники, 30*) та пояснити вибір кожного слова або числа до думи. Варто запропонувати учням поміркувати, чому хмара має таку форму (китиці калини або ключа) та які слова вони додали б до хмари. Необхідно визначити композиційні частини думи та роль кожної із них. Пропонуємо учням скласти інформаційне гроно до образу Марусі Богуславки, визначивши риси її вдачі, та обґрунтувати вибір кожної риси текстом думи. Доречним буде завдання прокоментувати душевний стан Марусі Богуславки в таких епізодах: *Маруся Богуславка запитує в бранців, чи знають вони, який сьогодні день у нашій християнській землі; дівчина повідомляє невольникам, що в нашій християнській землі сьогодні Великодня субота; козаки клянуть-проклинають Марусю Богуславку; дівчина вирішує випустити бідних невольників; Маруся Богуславка промовляє до козаків прощальне слово.* Учні прослідковують причинно-наслідкові зв'язки в думі, давши відповіді на 4 «Чому?»: *Маруся Богуславка прийшла до бранців повідомити про Великодню суботу? невольники її кляли-проклинали? Маруся Богуславка вирішила визволити бранців? вона не тікає з козаками?, та поміркувати, що очікує на Марусю Богуславку, коли турецький пан повернеться з мечеті? Яка доля очікувала б на неї, якби вона втекла з козаками?*

Після аналізу образу Марусі Богуславки за текстом думи, доцільно познайомити дітей з окремими висловлюваннями про Марусю Богуславку та запропонувати їм погодитися або посперечатися з їхніми авторами.

Ф. Колесса (1920 р.) вважає постать Марусі подекуди загадковою, а її відношення до турецького пана і козаків неясним [3, с. 75].

На думку О. Забужко (2001 р.), «...наскрізною темою українського фольклору доби турецько-татарської навали є трагедія «дівки-бранки», призначеної для гаремних утіх ворога», «Маруся Богуславка визволяє земляків із темниці, але повертається додому відмовляється не тому, що віддає перевагу «розкоші турецькій» і «лакомству нещасному» (за її вчинок її, у кожному разі, не «лакомство» чекає!), а тому, що «потурчившись, побусурменившись» (комплекс вини!), автоматично втратила у власних очах право належати до «краю веселого, миру хрещеного», сама себе позбавила гуртової (етнічної, конфесійної – сьогодні ми б сказали «національної») тожсамости, НЕ набувши натомість нової (бо ж і «роковий день Великдень» пам'ятає, і взагалі лишається «дівкою-бранкою»!))» [1, с. 162].

Вплив думи на український культурний простір. У 1901 році з'являється розвідка С. Томашівського «Маруся Богуславка в українській літературі», у якій науковець стверджує, що «висока поетичність думи про Марусю Богуславку звертала на себе увагу письменників зараз від тоді, коли її вперше оголошено (1856). ... фантазія поетів вивела її (Марусю Богуславку – Л. Д.) з тісного кружка індивідуальності на широке національне поле. Маруся Богуславка стала ідеальною жінчиною, національною героїнею» [6, с. 20]. На думку С. Томашівського, Маруся Богуславка «бере за серце читача чистотою своїх почувань і діянь. Безкорисно і без вираховання, на основі самої прихильності до бідних невольників і споминів про християнську землю, які не вигасли при всій переміні її життя... Україна в її словах – «наша земля». Признання до потурчення і прощальні слова, навіяні тугою і жалем, можуть вийти такими лише з чистого серця і стають найкращим свідоцтвом про благородність Марусі...» [6, с. 13].

На початок ХХ століття було видано 6 літературних творів про легендарну «дівку-бранку»: 1862 р. – Євгеній Згарський, поема «Маруся Богуславка»; 1868 р. – Сидір Воробкевич, оповідання «Турецькі бранці»; 1875 р. – Іван Нечуй-Левицький, оперета «Маруся Богуславка»; 1897 р. – Борис Грінченко, драма «Ясні Зорі»; 1899 р. – Михайло Старицький, соціально-побутова драма «Маруся Богуславка»; 1900 р. – Пантелеймон Куліш, поема «Маруся Богуславка». Сучасний дослідник І. Цуркан пояснює це наступним чином: «Звернення до минувшини було спробою розширення тематики та проблематики національної літератури, реакцією на стан «задухи» та глухого кута кризового періоду української культури» [8, с. 116]. А П. Хропко одну з причин звернення Михайла Старицького (та його сучасників) до славного минулого України вбачає в громадському сумлінні письменника, «який усупереч цензурним заборонам порушував у своїй творчості теми українського минулого і цим, глибоко усвідомлюючи велику виховну силу художнього слова, дбав насамперед за піднесення почуття національної гідності своїх краян» [7, с. 41].

У ХХ столітті не згасає інтерес до образу Марусі Богуславки: з'являються оповідання Андрія Веретельника «Маруся Богуславка» (1902 р.); лірична драма Михайля Семенка «Маруся Богуславка» (1921 р.); роман Івана Багряного «Маруся Богуславка» («Буйний вітер») (1957 р.); оповідання Марії Пригари «Маруся Богуславка» (1966 р.); поезія Ліни Костенко «Чадра Марусі Богуславки» (1977 р.); вірш Миколи Руденка «На відкритті пам'ятника Марусі Богуславці» (1981 р.). У ХХІ столітті Маруся Богуславка предстала в однойменних історичному романі у віршах Миколи Тютюнника (2007 р.) та поемі Людмили Коваленко (2014 р.).

Доцільно запропонувати учням ці факти у вигляді візуалізації «Дерево Марусі Богуславки», де на стовбурі буде напис «Дума про Марусю Богуславку», а на гілках – окремі листки з прізвищем автора, назвою і жанром твору – від найдавніших до сучасних. Необхідно звернути увагу дітей на жанрове розмаїття творів українських письменників. Аналіз фрагментів поетичних творів наших сучасників буде доречним під час опрацювання тематики і проблематики думи.

Нами розглянуто лиш деякі аспекти культурологічного підходу до вивчення думи «Маруся Богуславка», яка знайшла відгомін і у живопису (ілюстрації до думи Михайла Дерегуса, Григорія Якутовича, портрет Феодосія Гуменюка), і у скульптурі (пам'ятник у м. Богуслав, скульптор Марія Короткевич, архитектор Вольдемар Богдановський), і в анімації (режисер Ніна Василенко, художник-постановник Юрій Скирда, композитор Левко Колодуб, текст думи виконує Микола Архипов), і у музиці (ораторія Михайла Веріковського, опера-зінгшпіль Миколи Фоменка, балет Анатолія Свечнікова). Реалізація міжмистецьких зв'язків думи «Маруся Богуславка» у процесі її вивчення стане предметом окремої розвідки.

Література

1. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. 4-те вид. Київ : Факт, 2009. 352 с.
2. Исторические песни малорусского народа; с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев, 1874. Т. 1 . 1874. XXIV, 336 с.
3. Колесса Ф. Українські народні думи. Львів, 1920. 181 с.
4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. 34 с.
5. Словник дизайнера-початківця ; уклад.: З. Макар, Д. Коломієць, Ю. Бабчук. Вінниця : ВДПУ України, 2020. 113 с.
6. Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історико-літературний нарис. Львів : НТШ, 1901. 75 с.
7. Хропко П. Керманіч української культури. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 10. С. 36–42.
8. Цуркан І. Минушина українського народу в драматургічній спадщині Михайла Старицького. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. 2008. № 24. С. 115–119.

9. Щурат В. Кулішева «Маруся Богуславка». *Куліш П. Маруся Богуславка*. Львів : Видавнича спілка «Діло», 1928. С. 3–14.

10. Яценко Т. Культурологічний підхід у системі сучасної шкільної літературної освіти: аспекти реалізації. *Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи*. Банська Бистриця – Баку – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг, 2019. С. 171–173.

